

הכיסוי למזווה – חפץ ריטואלי אמנותי ייחודי בחייה של האישה היהודייה בערי מרוקו*

שלום צבר

האוניברסיטה העברית בירושלים

חסין קדוש ישים חבלה
בנעימים וגורלה
ישלם את פעלה
ותהי משכרתה שלמה

[ר' דוד חסין, קינה על אשת ר' טולידאנו]

עולם החפצים האמנותיים ותשמישי קדושה של הקהילות היהודיות במזרח ובמערב במאות הקודמות, כמו גם של שכניהם של היהודים, הנוצרים באירופה או המוסלמים בארצות האסלאם, מאופיין בהטיה גברית בולטת. לבד מתכשיטים ומלבושים אשר נעשו בעיקר כהכנה לקראת נישואיה של ילדה־נערה, מרבית, או כמעט כל, החפצים הריטואליים שזכו לעיטור אמנותי באופן מסורתי בידי אומנים מומחים וששימשו בטקסים ובפולחנים במרחב הפרטי והציבורי של הקהילות היהודיות בעבר נעשו עבור גברים. בכך היהדות אינה יוצאת דופן משתי אחיותיה המונותאיסטיות, הנצרות והאסלאם. מאחר ומרכז הפולחן הציבורי – בית הכנסת, הכנסייה או המסגד – נוהל בידי אנשי דת ממין זכר, אין תמה בכך. ביהדות, אף יותר משתי הדתות האחרות, עולם בית הכנסת היווה המקור החשוב ביותר לעידוד עולם תשמישי הקדושה האמנותיים ולהתפתחותו, כמו גם לעידוד בעלי מלאכה שייצרו מחומרים יקרים חפצי פולחן המוגדרים בימינו "אמנות יהודית". "מלבושי" ספר התורה ואבזוריו – מעיל בד מהודר רקום בעיטורים באשכנז ובספרד או נרתיק עץ או כסף המעוצב בקפדנות במרבית הקהילות בארצות האסלאם, ולצדם רימוני הכסף בראשי עצי החיים, כתרי תורה, טסי כסף, יד לקורא,

* ברצוני להודות מקרב לב למספר אוצרים ואספנים בהם נעזרתי לאיתור חומרים ולתצלומים למאמר זה: מעין שריה ממוזיאון היכל שלמה לאמנות יהודית על־שם וולפסון, אפרת אסף־שפירא מהאגף לאמנות ותרבות יהודית במוזיאון ישראל, והאספנים הפרטיים ביל גרוס מרמת אביב ופול דהן מבריסל. כמו כן תודתי נתונה לפרופ' אהרן ממן ולפרופ' יעקב בן־טולילה על עזרתם בענייני לשון הנוגעים ליהדות מרוקו.

וכן הלאה – נועדו כמובן לשימוש המובהק של הגברים בחלל בית הכנסת. כך הדבר, אם כי בצורה מובהקת פחות, בתחומי יצירה אחרים של התרבות החזותית היהודית במזרח ובמערב. כתבי יד עבריים מאוירים – תחום היצירה המרכזי באמנות היהודית של ימי הביניים ובמקרים רבים גם בתקופות מאוחרות יותר – נועדו בראש ובראשונה לגברים אשר ספרי קודש והמילה הכתובה היו אבן יסוד בחיי היומיום שלהם. אמנם כתבי היד של ההגדות המאוירות נועדו גם לנשים ולילדים, אך הם נעשו בידי גברים ועל מנת שגברים יעבירו את הטקסט ואת סיפור יציאת מצרים למי שאינם בקיאים בהם (לצורך זה נקראה ההגדה במקומות רבים בתרגום ללשון הדיבור המקומית). יוצאי הדופן הבודדים במכלול זה מעידים ומלמדים על הכלל. כך למשל ידועה מגילת אסתר בודדת מאיטליה של המאה השש-עשרה אשר עוטרה בידי אישה והמשמשת דוגמה יוצאת דופן מבין מאות המגילות האמנותיות שנוצרו בארץ המגף במשך כמה מאות שנים. ואילו מהמרחב הגרמני של המאה השמונה-עשרה שרדו כמה דוגמאות נדירות של ספרי תפילה קטנים אשר נכתבו על קלף ועוטרו עבור נשים. מאידך, ספרים בודדים אלה אשר נוצרו בידי גברים סופרים-אמנים הוזמנו לשימושן של נשים בנות המעמד הגבוה ביותר. יש לציין שכל המקרים יוצאי הדופן הללו הם נחלתם הבלעדית של הקהילות היהודיות באירופה המערבית וכי לא ידועות דוגמאות מקבילות מארצות האסלאם.

תמונת מצב כללית זו לא באה אלא כדי לעמוד על המיוחדות של כמה פריטי יודאיקה "נשיים" שנוצרו בקרב יהדות מרוקו בדורות האחרונים. כפי שנראה להלן, בקרב קהילה זו צמחה, בניגוד לרבות מאחיותיה הן במערב הן במזרח, מסורת אמנותית שבה גם לאישה נודע מקום במסגרת הכוללת של ייצור חפצים ריטואליים לשימוש בטקסים היהודיים. מלכתחילה נציין כי לא מדובר בשורה גדולה של פריטים, וכי בהשוואה לאלה של עולם הגברים מספרם היחסי ללא ספק שולי. מאידך עצם ייצורם והמקום אותו תפסו במרחב היהודי במרוקו ראויים לתשומת לב. בשורות הבאות נעמוד על המאפיינים של החפצים הללו ועל דרך עיטורם, וכן ננסה להבין מדוע דווקא הם זכו להדגשה ולהבלטה של מצוות הנשים הקשורות בהם, ובמקרים רבים אף להתייחסות ישירה לנשים ספציפיות.

במבט ראשון סוגיה זו נראית בלתי אמינה או בלתי אפשרית לבדיקה בכלל, שהרי הדעה הרווחת בעין הציבורית מעמידה את האישה בקרב בני "עדות המזרח" במקום נמוך ביותר. תדמית זו של נחיתות התרבות היהודית בארצות האסלאם בכלל ושל הנשים בהן, בייחוד כאשר הדבר נעשה בהשוואה ליהדות אירופה, התחזקה והתגבשה בעיקר בשנות העלייה ההמונית מארצות ערב לישראל בשנות החמישים. מבלי להיכנס לדיון בגישה זו ובדרכים בהן הובעה בתרבות הישראלית של העשורים הראשונים של המדינה, אציין כי בתקופה שלאחר דור העלייה ההמונית תדמית זו השתנתה, אך במעט. זאת ועוד, גם חוקרים אשר ניגשו לנושא זה באמפתיה רבה הבלו בפירוט צדדים המראים את כניעותה ונחיתותה של האישה בחברה היהודית (כמו גם בזו המוסלמית) המסורתית בארצות האסלאם בדורות שטרם ההגירה ארצה. דוגמה מובהקת מהווה ספרו של אברהם שטאל משפחה וגידול ילדים בקהילות המזרח¹, אשר

1 אברהם שטאל, משפחה וגידול ילדים ביהדות המזרח: מקורות, הפניות, השוואות, ירושלים תשנ"ג.

מציג אוסף עשיר של מקורות שנאספו בידי המחבר למן שנות החמישים ואילך, תוך מודעות לשיפוטיות הקיימת בגישה זו, ולפיכך בבחירה מודעת ובמתן עדיפות וחשיבות למה שהוא מכנה "מקורות פנימיים" – דהיינו חומרים מתוך עדויות של בני הקהילות עצמם. המחבר השתמש לפיכך במקורות מרכזיים מן הספרות הרבנית והספרות היפה שנכתבה בידי בני הקהילות השונות, ואף כלל בחומרים שבדק ספרות עממית – פתגמים, שירי עם, זיכרונות אישיים, ואפילו בדיחות.² תמונת האישה העולה מחומרים אלה מבליטה ערכים של כניעה, צניעות וצייתנות, סגירות לחברה הסובבת, חוסר ציפיות מהגשמת שאיפות או קידום על פי כישורים אישיים, לבד מגידול ילדים וניהול תקין ומסודר של הבית. הפרק על "היחס לבן ולבת" לדוגמה כולל נושאים כמו "העדפת בנים זכרים", "לעג לאבי הבנות", "כעס הבעל על אשתו שילדה בת", "ולוזה הנשים באשה שילדה בת", "יחס שלילי של הולדת עצמה ללידת בת", "שם סמלי להפסקת לידת בנות", "סגולות להולדת בנים זכרים", "העדפת בנים: המשך ושינוי בישראל".³ להדגמה של היחס המזלזל לאישה בהקשר של יהדות מרוקו ניתן לצטט את אחד המקורות שמביא המחבר מתוך ספר של ר' ראובן בן דוד, דרשן מרוקאי בן המאה העשרים:

בא זכר, באה ברכה לעולם [כי זכר בגימטריא ברכה]; באה נקבה, בא נזק [...], כי נקבה גימטריא נזק. ותיקונה הוא שתינשא לתלמיד חכם [...] כדי שיהפך לה הנזק לזקן [בסידור שונה של האותיות] – זה שקנה חכמה.⁴

אך התשובה לשאלה עד כמה תמונה זו מהימנה ומתארת את הדברים כהווייתם ככל הקהילות ובכל התקופות היא כמובן בעייתית ביותר, וכפי שהמחקר החדש יותר מראה נדרשות בדיקות ממוקדות יותר.⁵ במקרה של נשוא דיוננו, דהיינו דמות האישה בקרב יהדות מרוקו, תמונה הפוכה כמעט לחלוטין עולה ממאמריו ובעיקר מספרו של אליעזר בשן נשות חיל במרוקו.⁶ המחבר, חוקר מובהק של יהדות מרוקו, השתמש במגוון רחב הרבה יותר של מקורות היסטוריים ובתיעוד שבעל פה, בין אם ממקורות יהודיים בין אם ממקורות כלליים, ובכלל זה, למשל,

- 2 דיון במתודולוגיה מובא במבוא, הנ"ל, עמ' 15-28 (וראו בעיקר עמ' 19).
- 3 שם, פרק לא, סעיפים לא/א (עמ' 335-337), לא/ג (339), לא/ד (340), לא/ה (340-341), לא/ו (341), לא/ז (341-342), לא/ח (342), ולא/י (342-343).
- 4 ראובן בן דוד, ספר עוז והדר: חידושים על התורה, ירושלים תשל"ב-תשל"ט, א, עמ' עה; מצוטט אצל שטאל, משפחה וגידול ילדים (הערה 1), עמ' 33 (כל המובאות בסוגריים מרובעים הן של שטאל). בהערה המחבר מפנה למקורות בדבר היחס השלילי ללידת בת (ראו הערה 3).
- 5 ראו למשל את שתי עבודות הדוקטור הבאות: כרמלה אבדר, גבולות ומעברים: היבטים סמליים בהופעה החיצונית של נשים יהודיות מחבאן מראשית המאה העשרים ועד ימינו, עבר, שינוי והמשכיות, ירושלים תשס"ד; צילה זן-בר צור, תפישת הנשיות וביטוייה הפולקלוריים אצל נשים יהודיות ויצאות אפגאניסטן בישראל, ירושלים 2012.
- 6 אליעזר בשן, נשות חיל יהודיות במרוקו: מגירוש ספרד עד המאה עשרים, תל-אביב תשס"ד. להשוואה מקבילה, ראו: דן מנור, "האישה בספרות העיון של חכמי מרוקו", ברית 25 (תשס"ו), עמ' 55-60.

דיווחים של חברת כ"ח, יומני תיירים נוצריים שביקרו במרוקו, מקורות דיפלומטיים זרים, תקנות ופסיקות של בתי דין, העיתונות העברית והכללית בת התקופה, ועוד. כמו כן נעשה שימוש רב בספרות הרבנית הדנה בענייני נשים – ספרי הלכה ושו"ת לצד הספדים, שירים וחיבורים ספרותיים אחרים, וכן הלאה. מטרת המחבר, "לחשוף את המידע אודות נערות ונשים יהודיות במרוקו מגירוש ספרד עד המאה ה-20 על מגוון פעילויותיהן בתחומי הכלכלה, החינוך, והדאגה לטובת הזולת",⁷ באה לידי ביטוי בפרקים העוסקים בנשים ששימשו סוחרות מחוץ לבתיהן, נשים שתרמו למטרות ציבוריות, נשים שהיו מעורבות בפעילות חינוכית וציבורית, נשים שפנו בדרישות פרטיות וציבוריות לממשל ולסולטאן, נשים שלמדו תורה ונשים שחיברו שירים, ואף נשים שסירבו למרות בעליהן במקרים שונים, כגון נשים שסירבו לרצון בעליהן לעלות עימם לארץ ישראל, או כאלה שסירבו להתאסלם למרות שבעליהן התאסלמו. בהקשר של המקרה האחרון, מקדיש בשן, כמו גם חוקרים אחרים, מקום מרכזי למקרים של קידוש השם בקרב נשות מרוקו, ובראש ובראשונה לגיבורה העממית המפורסמת והאהובה ביותר של יהודי מרוקו, "לאלה סוליקה", היא סול חג'ואל (1817-1834). ואכן נדמה כי אין דמות נשית אחרת שצמחה בעולם היהודי של הקהילות בארצות האסלאם אשר הוקדשו לה כל כך הרבה שירים, סיפורים ואגדות, כמו גם מאמרים אקדמיים ולאחרונה אף מונוגרפיה מלאה.⁸ זאת ועוד, חג'ואל אינה היחידה שזכתה למעמד של צדיקה (סדיקה) בקרב יהודי מרוקו. בספרו של יששכר בן-עמי, הערצת הקדושים בקרב יהודי מרוקו מתועדות עשרים וחמש נשים צדיקות.⁹ השוואה בין המקורות השונים מגלה אם כך כי התמונה העולה מהם מורכבת. לצד המובאות שמצטט שטאל, המעידים על נחיתות האישה בחברה היהודית במרוקו, ספרו של בשן והמקורות האחרים שנזכרו מציגים נשים מיוחדות ומקרים יוצאי דופן. בהכללה ניתן לומר כי במהלך הדורות האחרונים שלפני ההגירה ההמונית השינויים היו הדרגתיים, וכמובן לא כללו באותה מידה את כל השכבות של האוכלוסייה היהודית במרוקו, או אף את כל האזורים שבהם התגוררו היהודים, וכי ביישובים הכפריים של הרי האטלס התהליך היה שונה מבערים. מאידך, המגמה לקראת שיפור תנאי חייה של האישה נמשכה כל הזמן, והשינויים שחלו בחברה המרוקאית עקב העברת הממלכה לחסות צרפתית בראשית המאה העשרים אף תרמו למודרניזציה ולהתמערבות של האישה. בערים הגדולות נפתחו בפני הנשים מקומות תעסוקה שהיו סגורים בפניהן בעבר, חינוך לנשים והשכלה מעבר לחיי הבית נעשו נגישים יותר, והתרבו האתרים בהם נשים יכלו להופיע בציבור לצד גברים. רבני מרוקו שמו לב לתופעות אלה ודאגו ממתירנות יתר, ומאידך התמודדו איתן בדרך שהיא "מדהימה בתעוזה", מתוך מגמה "להגן על זכויותיהן וכבודן של הנשים".¹⁰

7 אליעזר בשן, נשות חיל (הערה 6), עמ' 9.

8 ז'ולית חסין, סוליקה הצדקת הרוגת המלכות, ירושלים 2012.

9 יששכר בן-עמי, הערצת הקדושים בקרב יהודי מרוקו, ירושלים תשמ"ד, עמ' 574-587.

10 מילותיו של הרב ד"ר משה עמאר. ראו מאמרו: "מעמד האישה בבתי-הדין במרוקו במאה העשרים", מקדם ומים ג (תש"ן), עמ' 187-202 (הציטוטים מעמ' 187).

מרבית הציטוטים וההתייחסויות לתדמית חיובית יותר של האישה באים מהמרחב של הנשים העירוניות, בחלקן הגדול נשות בני הקהילות של מגורשי ספרד וצאצאיהן במרוקו. בהקשר לכך יש לראות את שורת החפצים המעוטרים שבאחד מהם אדון להלן ביתר פירוט. הרקע ומציאות החיים בקרב שכבות אלה יצרו את הקרקע שאפשרה הקדשת תשומת לב מיוחדת לחפצי אמנות או לחפצים מהודרים המבליטים את עולם האישה, לעתים לצד זה של הגבר ולעתים כאשר האישה היא במרכז. תופעה זו לא החלה בשלהי המאה ה"ט או בראשית המאה העשרים. כפי שהראיתי במקום אחר, הכתובה הספרדית המהודרת במרוקו משקפת תקנות שנתקנו כבר בדור הראשון לאחר הגירוש ושבאו להבליט את מעמדה של האישה הספרדייה לעומת מעמדה של היהודייה המקומית.¹¹ ואכן, כתובות הנישואין של קהילות "המגורשים", עד לעת החדשה ממש, מבליטות הן בסעיפיהן השונים הן בעיטורים ובפסוקים המקשטים אותן את דמותה של הכלה הספרדייה כ"אשת חיל". ידועים גם פריטי הלבוש המפוארים והמיוחדים של הכלה הספרדייה, ובעיקר לכסווא לכבירה ("השמלה הגדולה"; בספרדית כינויה Traje de Berberisca), שהדגם שלה שימר באדיקות מורשת אנדלוסית למן הגירוש דור אחר דור.¹² כך גם התכשיטים המהודרים, אשר אחדים מהם עוטרו במוטיבים פיגורטיביים, כגון טבעת זהב או ענק לצוואר עם עיטור של ציפור (ראו להלן על בעלי החיים באמנות היהודית במרוקו).¹³ לצד פריטים אלה ישנם נוספים שלא נחקרו עדיין די הצורך, כגון מנורת השבת (קנדיל) שעליה נחרט שם בעלת הבית לאחר מותה, או התרמיל המעוטר בהדר אותו העניק הבעל לאשתו לאחר הלידה הראשונה, פריט יוצא דופן בעולם החפצים היהודיים.¹⁴ להלן נדון בפריט אחד ויוצא דופן במכלול זה, ונבדוק את עיטוריו ואת הקשר הבלתי צפוי והמיוחד שלו לעולמה של האישה בערי צפון מרוקו.

- 11 שלום צבר, "הכתובה המאוירת בצפון-אפריקה", בתוך: יששכר בן-עמי (עורך), מחקרים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה, ירושלים תשנ"א, עמ' 191-208.
- 12 ספרות רבה נכתבה בנושא, ונציין את הספר המלווה את התערוכה "שפת הלבוש" במוזיאון ישראל, ספר שיצא לאחרונה: אסתר יוהס (עורכת), ארון הבגדים היהודי מאוסף מוזיאון ישראל, ירושלים 2014, עמ' 266-268.
- 13 השוו: ירידה סטילמן, "השפעות ספרדיות על התרבות החומרית של יהודי מרוקו", בתוך: מורשת יהודי ספרד והמזרח – מחקרים, יששכר בן-עמי (עורך), ירושלים תשמ"ב, עמ' 359-365.
- 14 לדוגמאות של קנדיל עם שם האישה המנוחה, ראו: Jacobo Furman et al., *Treasures of Jewish Art from the Jacobo and Asea Furman Collection of Judaica*, New York 1997, pp. 100-101; הכתובה המאוירת: Dorion Liebgott (ed.), *Art and Tradition: Treasures of Jewish Life*, Toronto: Beth Tzedec Reuben & 2000, p. 40. ראו: אביבה מולר-לנצט (עורכת), חיי היהודים במרוקו, ירושלים תשל"ג, עמ' 95, פריטים 153-155.

המזווה והכיסוי למזווה

החפץ שבו נדון כהדגמה להתגלמות מקומה המיוחד של האישה בחברה היהודית העירונית במרוקו הוא הכיסוי יוצא הדופן למזווה שרווח בדורות האחרונים בקרב אחדות מהקהילות בערים הגדולות. המזווה, ובדרך כלל גם נרתיקה, הם מן הפריטים הנפוצים ביותר בעולם החפצים היהודי. נוכחותה הפיזית בבית היהודי בולטת, ובאי הבית נתקלים בה יום יום. היחס לחפץ זה בחברה המסורתית הוא של כבוד רב, ומנהג מקובל הוא לנשק את המזווה כל אימת שנכנסים או יוצאים מן החדר או הבית. במסורת הרבנית נידונה בפרוטרוט משמעות המצווה, וההסבר המקובל הוא כי המזווה נועדה לשמש תזכורת לבני הבית לגבי דתם ואמונתם, או בלשון ספר החינוך שנתחבר בשלהי המאה ה-13: "להיות זכרון לאדם באמונת השם בכל עת בואו לביתו וצאתו" (מצווה תכ"ג).

דינים רבים ומפורטים עוסקים בהכנת החפץ ובקביעתו. ההלכות הרבות נובעות ממצווה המפורשת פעמיים בתורה: "וּכְתַבְתֶּם עַל מְזוֹת בֵּיתְךָ, וּבִשְׁעֶיךָ" (דברים ו, ט; יא, כ). חוסר הפירוט של המחוקק המקראי, לגבי מה צריך לכתוב או איך והיכן בדיוק לקבוע את הדברים הנכתבים, למשל, הוביל אכן לפרשנויות שונות של מהות המצווה. במסורת הרבנית היהודית הרגילה, השונה באופן בולט מזו של השומרונים או הקראים לגבי אותם פסוקים ממש, נקבע שעיך המזווה הוא כתיבת שתי הפרשיות מספר דברים שבהן מופיע פסוק זה – פרשיית "שמע ישראל" (ו, ד-ט), ופרשיית "והיה אם שמוע" (יא, יג-כא). הפרשיות מועתקות בקפידה רבה בידי סופר סת"ם מיומן, באותיות מרובעות ולפי הכללים המקובלים במסורת חז"ל לגבי ספרי תורה ותפילין. בדומה לספר התורה וליריעות התפילין, פרשיות המזווה נכתבות על גבי יריעת קלף שהוכנה מעור של בעל חיים טהור. בשל אורכן הקצר של הפרשיות, מדובר ביריעת קלף קטנה יחסית. במרבית הקהילות נהגו להניח את יריעת הקלף של המזווה בתוך מתקן קשיח או בנרתיק מיוחד ("בית") שנועד לכיסוי הקלף ולשמירה עליו. המתקן, ובתוכו המזווה, נקבע באופן יציב (דהיינו שלא יהא תלוי או מתנדנד) בשליש העליון שבצד ימין של הפתח ממנו נכנסים לבית או לכל חדר החייב במזווה.

הפעולות הקשורות בהכנת המזווה – החומרים הנדרשים וייצורם, הכתיבה המדוקדקת, הכנת הנרתיק, קיבוע המזווה בכניסה לחדרים או לבית, ואף הברכות הנאמרות בזמן הקיבוע – כולן קשורות באופן מסורתי מובהק לעולם הגברים. יתירה מזו, גם העיטורים שעל גבי הנרתיקים לקוחים מעולם המוטיבים היהודי של תשמישי קדושה ובית הכנסת. בתי מזוזות ממזרח אירופה, למשל, מעוטרים במוטיבים כמו לוחות הברית, צמד אריות מזנקים זה מול זה, או ברמויות של אריה, נמר, צבי ונשר. כל המוטיבים הללו מוכרים היטב מחלל בית הכנסת במזרח אירופה – הלוחות, האריות המזנקים הניצבים מעל ארון הקודש או מעטרים מעילים לספרי תורה, הטסים לספר, הרימונים והכתרים. כך גם ארבע חיות הקודש המגלמות את התכונות של היהודי הקם לקיים מצוות (על פי האמרה הידועה של ר' יהודה בן תימא

בפרקי אבות ה, כ, וציטוטה בפתחת טור אורח חיים של שולחן ערוך.¹⁵ האסוציאציה עם עולם בית הכנסת אינה מקרית כמובן, ומסמלת בוודאי את זהותם של בני הבית, וכן, תפקיד לא פחות חשוב – הגנה. יש לזכור כי הדימויים מבית הכנסת מופיעים בחלקם גם על קמעות הגנה. למען האמת, כבר בהשקפת חז"ל מודגשת חשיבות המזוזה לצורכי הגנה ושמירה,¹⁶ בהקבלה כנראה למנהג מקובל בתרבויות אחרות בעולם מהעת העתיקה ועד היום לתלות פריט מגן בכניסה לבית המגורים.¹⁷ אמנם אימוץ המזוזה כקמיע מגן לא מצא חן בעיני כל הפוסקים, ובייחוד יצא חוצץ נגד מסורת זו הרמב"ם.¹⁸ מאידך, ניסיונו של הרמב"ם לבטל את הקונטציות המאגיות של המזוזה צלח רק בחלקו. מקורות מאוחרים יותר מציגים שהמזוזה הינה סגולה לשמירה ולהגנה על דרי הבית, ובהקשר לכך צוטטו פסוקים מקראיים כגון: "הִנֵּה לֹא יָנוּם וְלֹא יִישָׁן שׁוֹמֵר יִשְׂרָאֵל", "יְהוָה יִשְׁמֶר צֵאתָּהּ וּבֹאָהּ מֵעַתָּה וְעַד עוֹלָם" (תהילים קכ"א, ד וח). במסורת העממית נקשרה תקינות המזוזה כמחסום מפני פגעים ומיני מרעין בישינו מסוגים שונים – אסונות טבע ומחלות קשות, פשיטת רגל ואיבוד פרנסה, ובימינו אף תאונות דרכים. בחוגים מסורתיים רווחת האמונה כי הדבר נגרם בעטיין של מזוזות פסולות, ולפיכך ממהרים לבדוקן ואף להחליפן, אם נמצאו פסולות.

גם רבני מרוקו האמינו, כמו בקהילות אחרות, שהמזוזה מגנה על דרי הבית. כך למשל כתב ר' משה מרציאנו (1917-1996) שהמזוזה מסוגלת להגן על הדירים בבית ממזיקים וממקרים

15 על העיטורים המאפיינים נרתיקי מזוזות, בייחוד מקהילות אירופה, ראו: Franz Landsberger, "The Origin of the Decorated Mezuzah", in Joseph Gutmann (ed.), *Beauty in Holiness: Studies in Jewish Customs and Ceremonial Art*, New York 1970, pp. 468-48. למבחר גדול של דוגמות, בייחוד של אמנים בני זמננו, ראו: Belle Rosenbaum, *Upon thy Doorposts – The Law, the Lore, the Love of Mezuzot: A Personal Collection*, New York 1995(?). לאחר שהספר יצא, תרמה משפחת רוזנבאום את אוסף המזוזות הגדול שלה לבית הכנסת הגדול בירושלים (בצמוד ל"היכל שלמה"), ושם הוא מוצג באולם הכניסה.

16 כך למשל במסכת עבודה זרה שבתלמוד הבבלי (דף יא, ע"א) מסופר על אונקלוס בר קלונימוס שהתגייר, והקיסר אדריאנוס שלח גונדא (פלוגה) של חיילים לעצור אותו. כאשר עמדו החיילים הרומאים להוביל את אונקלוס למעצר לאחר כמה ניסיונות כושלים, הוא לא איבד את ביטחונו, נישק את המזוזה שבפתח הבית וחיך. מיד שאלו אותו החיילים מפני מה הוא מחיך. ענה להם אונקלוס: "מנהגו של עולם, מלך בשר ודם יושב מבפנים ועבדיו משמרים אותו מבחוץ, ואילו הקב"ה עבדיו מבפנים והוא משמרן מבחוץ".

17 לדיון בשאלה זו השוו את מחקרו הקלאסי של טרכטנברג: Joshua Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition: A Study in Folk Religion*, New York 1939, pp. 146-152. אמצעי הגנה על הבית בתרבויות שונות נזכרים בהקשרים שונים במחקר קלאסי נוסף. ראו דוגמה מטיבט: James George Frazer, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, London 1912, vol. 8, p. 96.

18 "שאלו הטיפשים, לא די להן שביטלו המצוה, אלא שעושים מצוה גדולה, שהיא ייחוד שמו של הקדוש ברוך הוא ואהבתו ועבודתו, כאילו הוא קמיע להנאת עצמן, כמו שעלה על ליבם הסכל שזה דבר המהנה בהבלי העולם" (משנה תורה, ספר אהבה, הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה, ה, ה).

רעים.¹⁹ חשיבות המזווה בתרבות של יהודי מרוקו באה גם מפן אחר – האמונה שביכולת חפץ זה לשמש כלי להבנת נפשם ודרכי פעילותם של אנשים. בהקשר זה ידוע בעיקר הרב משה בן-טוב (1930-2010), אשר נולד בכפר תַּאמְסִינְט (סמוך לווארזאזת בדרום מרוקו) ונקרא על שמו של צדיק מרכזי בהווי של יהדות מרוקו, ר' דוד ומשה. אמנם רק לאחר העלייה ארצה נודע בן-טוב כמקובל, אך המורשת שבה היה נטוע כל חייו הייתה ללא ספק של ארץ הולדתו וקהילתו. עיקר פרסומו של הרב בן-טוב בא בשל שימושו במזוזות כאמצעי לחזות את מצבו וגורלו של אדם, ואף לרפא חולים ולבצע סגולות אחרות באמצעות המזוזות. לפיכך הוא ידוע בקרב מאמיניו בכינוי "צדיק המזוזות" או "רואה המזוזות".²⁰

והנה במכלול תפקידיה של המזווה וחשיבותה לצורכי הגנה, בקרב אחדות מהקהילות העירוניות במרוקו זוהה חפץ זה לא עם הגבר או אבי המשפחה אלא דווקא עם האישה. מובן שכתבת המזווה וקביעתה נעשו לפי ההלכה בידי סופר סת"ם, אך הכיסוי במקרה זה הוא המיוחד לנשים. שלא כמו המראה המוכר בקהילות אחרות, לא מדובר כאן בנרתיק גלילי או מלבני, בין אם הוא מעוטר בין אם לאו, אלא בכיסוי דקורטיבי של אזור המזווה כולו, ועליו באופן יוצא דופן שם בעלת הבית. כיסוי זה ידוע בערבית-יהודית של יהודי מרוקו (מוגרבית) בכינוי 'אל-גטא דל-מזווה' (מילולית "כיסוי המזווה"), והוא נתלה מעל השקע האלכסוני בו נקבעה המזווה הראשית בכניסה לבית (אך לא בדלת הפונה לרחוב, ראו להלן).²¹ הכיסויים שהגיעו לידינו נוצרו למן שלהי המאה הי"ט ועד אמצע המאה העשרים לערך, נעשו בכמה טכניקות וסוגי חומרים ונפוצו בכמה תבניות בסיסיות. הדגם הנפוץ ביותר נעשה מקטיפה רקומה בחוטי זהב או כסף, ולו צורת מגינית שמותניה קעורים ותחתיתו בדרך כלל מחודדת. גודלו הממוצע הוא 20-25 ס"מ גובה ו-14-20 ס"מ רוחב. לולאות תלייה שנתפרו בחלק העליון אפשרו את תליית הכיסוי מעל המזווה. בקרב המשפחות מהמעמד הגבוה יותר רקמת חוטי הזהב והכסף הוחלפה בלוחית כסף מהודרת אשר נוסרה בעדינות והוצמדה למצע הקטיפה. כמו כן נפוצו ואריאציות קלות של תבנית זו וכן כמה תבניות פשוטות יותר. אחדות נעשו בדגם של צורת לב (בדרך כלל בעל מידות קטנות יותר מאלה של התבנית הקודמת), וכן

19 מצוטט אצל אליעזר בשן, ספר מחקרי אליעזר: אסופת מאמרים ומחקרים בנושאי הפזורה היהודית הספרדית בארצות המזרח והמغرب, אשקלון תשס"ז.

20 מרים ליכוביץ, צדיק המזוזות מרפא חולים, ירושלים [תשע"ג?]; יהודה אלחנן אדרי. צדיק המזוזות: תולדות וקורות חייו של עבד ה' הרה"צ רבי משה בן טוב זצוק"ל, ירושלים תשע"א.

21 דיון מבואי קצר בפריט זה נמצא בקטלוג התערוכה החשובה אודות יהודי מרוקו שהתקיימה בקיץ תשל"ג (1973) במוזיאון ישראל, ירושלים. ראו: א"ק [אביגדור קלגסבלר], "כיסויי מזווה לבית", בתוך: אביבה מולר-לנצט (עורכת), חיי היהודים במרוקו, ירושלים תשל"ג, עמ' 60. אין רגליים לסברה המועלית בספרה של רוזנבאום (הערה 15, p. 44, Rosenbaum, *Upon thy Doorposts*) כי המזוזות של "קהילות ספרד" הונחו שטוחות בניגוד למנהג האשכנזי, דהיינו ללא גלגול יריעת הקלף (ובכך לכאורה יש הסבר לצורת הכיסוי המרוקאי השטוח). כך למשל בכיסויי המזווה מאלג'יריה לעיתים מוצמד בית המזווה הגלילי באלכסון בגב כיסוי המזווה הקשיח והשטוח (ראו להלן).

ידועות דוגמאות בודדות של כיסויי קטיפה מוארכים בגודל המזוזה הגלולה, ולפיכך צורתם מאזכרת יותר את הנרתיקים המקובלים בקהילות אחרות. מאידך יש לציין כי בצפון אפריקה עצמה כיסויי מזוזה דקורטיביים ידועים לא רק במרוקו אלא גם באלג'יריה, אך עיצובם שם שונה, ובדרך כלל אין עליהם שמות נשים.²² ייתכן כי המקור לכיסויים במרוקו ובאלג'יריה הוא משותף, דהיינו מסורת ספרדית קדומה יותר, אך אין בשלב זה של המחקר די נתונים לבסס סברה זו.²³

תבנית הכיסוי נעשתה בטכניקה אופיינית ליישובים העירוניים במרוקו. התבנית נגזרה מאריג קטיפה בגוונים עזים, בעיקר גווני אדום-ארגמן וירוק, וחוזקה באמצעות בטנה רב שכבתית מאחור, אשר גרמה לתבנית שתהא קשיחה ויציבה. בחזית של יריעת הקטיפה, דהיינו בצד הגלוי אותו ראה כל מי שעבר דרך המפתח, נרקמו עיטורים וכתובות בחוטי זהב וכסף (תמונות 1-2). בטכניקה של רקמת חוטי זהב הצטיינו בעלי מלאכה יהודים בערי מרוקו, והם עשו בה שימוש רב לצורך חיי היומיום וחיי הדת שלהם, כגון להכנת שמלת החתונה, מעילים לספר תורה, יריעות לקישוט הבית, נרתיקים לטלית ולתפילין, ועוד.²⁴ בטכניקה זו הותוו הדגמים העיטוריים על גבי לוחיות קרטון (ובעבר גם עור), לאחר מכן נגזר הדגם והוצמד למצע הקטיפה; בשלב הבא נעטף הדגם בצפיפות רבה בחוטי הזהב או הכסף שגם הם הוכנו בעבודת יד איטית ומדויקת. הדגמים העדינים שנרקמו בחוטי הזהב או הכסף בהקו על רקע הקטיפה הצבעונית, וכך העניקו לכיסוי את מראהו הייחודי. לעיתים מסגרת הכיסוי הועשרה בציציות של חוטי זהב וכסף או בגדילים עיטוריים שנתפרו בחלקה התחתון של המסגרת. להכנה של הכיסויים עם לוחיות כסף בחזיתם נקרא צורף מומחה – מלאכה נוספת שבה הצטיינו יהודי מרוקו.²⁵ בתהליך זה נגזר לוח כסף לפי מידות תבנית הקטיפה הבסיסית, ורודר

22 בדומה לכיסויים שנוצרו במרוקו, הכיסויים האלג'יריים רקומים בחוטי כסף וזהב, וישנם גם כיסויים מלוחית כסף, אך כאמור, עיצובם שונה והדגמים העיטוריים שבהם משקפים עולם אסוציאציות אחר. כמו כן, כנאמר בהערה הקודמת, בית המזוזה הוא לעיתים חלק מהכיסוי.

23 כפי שנראה להלן, יש דמיון רב בין הכיסוי למזוזה לבין נרתיק התפילין של נער הבר מצווה במרוקו. באוצר של הקתדרלה בטולדו שמור נרתיק מתכת מהמאה ה-13 או ה-14, המעוצב בתבנית המגינית המוכרת. הנרתיק שימש ככל הנראה לתפילין, והוא נושא עליו בכתב מרובע ובהקבלה למיקום השם בנרתיקים המרוקאיים את שם הבעלים, יצחק קארו. לתצלום ראו: Isidro Gonzalo Bango Torviso (ed.), *Remembering Sepharad: Jewish Culture in Medieval Spain*, [Madrid] 2003, p. 99.

24 לתיאור ממצא של מלאכת תעשיית חוטי הזהב, הכלים שבהם השתמשו בעלי המלאכה, ורקמת חוטי זהב האופיינית ליהודי מרוקו, ראו: מולר-לנצט, חיי היהודים במארוקו (הערה 14), עמ' 146-151 (ודוגמאות לפרטים שונים, ראו עמ' 38, 48-49, 101-105, 203-207). לדיון מפורט יותר בהקשר של הרקמה על מעילים לספר תורה, ראו: ברכה יניב, מעשה ורקם: תשמישי קדושה מטקסטיל בבית הכנסת האשכנזי, הספרדי והאיטלקי, ירושלים תשס"ט, עמ' 124-133.

25 למבוא קצר אודות מלאכת הצורף במרוקו, ראו: שם, עמ' 139-141, וכן: ידידה סטילמן, "צורף יהודי מארוקאי ואומנותו – המשכיות ותמורה", פעמים 17 (תשמ"ד), עמ' 96-111.

תמונה 1: כיסוי המזוזה (אל־גטא דל־מזוזה) של מרים טאפיר, פאס, מרוקו, 1920 לערך.
רקמה של חוטי זהב וחוטי כסף ע"ג קטיפה. אוסף פול דהן, בריסל.

תמונה 2: כיסוי המזוזה של פירלא בליתי, מרוקו, שנות ה־30 או ראשית ה־40 של המאה ה־20.
רקמה של חוטי זהב וחוטי כסף ע"ג קטיפה. אוסף פרטי, ירושלים.

לעובי המתאים. בשלב הבא התווה עליו הצורף את הדגמים העיטוריים ואת המילים הנדרשות באותיות עבריות מרובעות; לאחר מכן ניסר אותם בזהירות ובמומחיות רבה מתוך הלוח, ועוד הוסיף וחקק על השטחים שנותרו דגמים ועיטורים זעירים נוספים (תמונות 3-4). הלוחית הגזורה שצורתה מאזכרת מגזרת נייר מורכבת הוצמדה לחזית הכיסוי, מעל ציפוי הקטיפה, וכך הועצמו גוון הכסף ודגמיו על רקע צבע הקטיפה העז. אחדים מלוחות הכסף נושאים גושפנקות המעידות שהם נעשו בעיר פאס. ואכן, הטכניקה של הגזירה, הדגמים העיטוריים ומאפיינים נוספים מעידים שהכיסויים עם לוחות הכסף נעשו רובם ככולם בפאס, שבמלאח שלה היו בעלי מלאכה רבים בתחום הצורפות ושסגנון זה אפיין את עבודתם במחצית הראשונה של המאה העשרים.²⁶ לעומת זאת, מלאכת הרקמה בחוטי זהב נהגה גם בערים אחרות, והמקרים הבודדים שבהם תועד מקור הכיסוי והוא בעל עיטורים רקומים בלבד מצביעים על ערים במרכז מרוקו ובצפונה, ובכלל זה מקנס, צפרו, טיטואן וטנג'יר, ובדרום-מערב הארץ על מרקש.

מכלול העיטורים משותף בדרך כלל הן לדגמים הרקומים הן ללוחיות הכסף. המוטיבים השולטים בהם שאובים מעולם הצומח – צמחים רבי שריגים, פרחים ושושנות מסוגננות – והם נרקמו בדרך כלל באופן סימטרי, לעתים קרובות משני צדדיו של גבעול המשמש ציר מרכזי, או ששולבו במוטיבים גיאומטריים, כגון ריבועים משולבים. הדגמים הצמחיים מופיעים גם מרקמות אחרות של יהודי מרוקו שנעשו בהקשר של תשמישי קדושה, ובעיקר מן המעילים שכיסו את ספרי תורה (במרוקו מעיל הבר אשר כיסה את ספר התורה כונה "מפה").²⁷ יש בכך מתן עדיפות ברורה לדגמים שאינם דמויות אנוש, כמקובל באמנות המקומית, מוסלמית ויהודית, אך לפי פרשנות של חוקרים אחדים יש לדגמים הצמחיים בהקשר היהודי משמעות סמלית הקושרת אותם עם עץ החיים, שהוא סמל מרכזי, בעיקר בעולם העיטורי של מכלול החפצים הקשורים בספר התורה.²⁸ כך למשל מוטות העץ שעליהם נגלל הספר מכונים בקהילות

26 על בעלי המלאכה היהודים בפאס בעבר, ובכלל זה צורפי זהב וכסף ומתכות אחרות, ראו: חיים בנטוב, "אומנים ובעלי מלאכה בפאס: תעודות מפנקס סופרי בית הדין (תנ"ט-תע"ה)", ספונות י (תשכ"ו), עמ' תי"ג-תפ"ב. להשוואה סגנונית ודיון בקטגוריה אחרת של כלי מתכת מפאס, ראו: חיה בנז'מין, אורות בהרי האטלס: מנורות חנוכה מאוסף ז' שולמן במוזיאון ישראל, ירושלים 2002, עמ' 48-53, 139-140, ועמ' 152 שבו נעשית השוואה חזותית בין מנורת חנוכה לכיסוי מזוזה מפאס (השווה הערה 58 להלן). באחדים מכיסויי המזוזה שנבדקו מופיעה גושפנקה עם ראש איל, סמל איכות לכלי כסף שנהג במרוקו בשנות העשרים ואילך.

27 בנוסף לדוגמאות ב מולר-לנצט, חיי היהודים במארוקו (הערה 14), ראו את תצלומי הפריטים הרבים ואת תיאורם בקטלוג התערוכה ניצה בהרווי (אוצרת), 'בפאתי מערב': תשמישי קדושה מבתי-כנסת ממרוקו הספרדית – אוסף חנניה דהן, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 32-57.

28 מולר-לנצט, חיי היהודים במארוקו (הערה 14), עמ' 46, 60 (יש לציין שבעיני קלגסבלד, מחבר המבוא הקצר על הכיסוי למזוזה, הסמליות של מוטיבים צמחיים היא מרכזית להבנת האמנות היהודית לדורותיה, והיא באה לידי ביטוי בשורה ארוכה של חפצים וכתבי יד מהעת העתיקה ואילך. ראו ספרו: Victor Klagsbald, *À l'ombre de Dieu: Dix essais sur la symbolique dans l'art juif*, Leuven (1997). לגבי מרוקו ראו גם: Sharon Makover-Assaf, "The 'Flowering Vase' Torah Mantle

תמונה 3: כיסוי המזוזה של רחל צאייאג, פאס, מרוקו, 1930 לערך.
לוח כסף מקודח וחקוק ע"ג קטיפה. אוסף משפחת גרוס, רמת־אביב.

תמונה 4: כיסוי המזוזה של מארי אדהאן, פאס, מרוקו, שנות ה־30 של המאה ה־20.
לוח כסף מקודח וחקוק ע"ג קטיפה. אוסף משפחת גרוס, רמת־אביב.

תמונה 5: כיסוי המזוזה של זהרא כלפון, מרוקו, 1920 לערך.
רקמה של חוטי זהב ע"ג קטיפה. אוסף משפחת גרוס, רמת-אביב.

רבות "עצי חיים" (בהסתמך על הפסוק "עץ חיים היא למחזיקים בה ותמכה מאשר" [משלי ג, יח]).²⁹ בין כך ובין כך הקישור האסוציאטיבי לרקמות שעל גבי המפות או אפילו לרימוני הכסף לספר התורה בולט, ו"מיובא" מעולם בית הכנסת לחלל הבית. מוטיב סמלי ומקובל אחר מעולם תשמישי הקדושה מופיע למשל על הכיסוי של זהרא כלפון – קשת פרסה מוסלמית שבתוכה נרשמו המלים שדי ושם האשה (תמונה 5). ייתכן שיש בדימוי זה בהקשר הנוכחי רמז למעבר לבית או לכניסה אליו, בהתאם לתפקידה של המזוזה.

ההימנעות מתיאור חזותי של דימויים פיגורטיביים לא כלל דמויות של בעלי חיים, ואכן כיסויי המזוזה מעוטרים לעתים בזוגות של בעלי כנף, בעיקר תרנגולים וציפורים (תמונה 2). מוטיבים פיגורטיביים אלה נפוצו באמנות העממית של קהילות המגורשים בערי מרוקו, וניתן למצוא אותם על גבי כתובות נישואין, מנורות חנוכה, מגילות אסתר, טבעות נישואין, תיקים לטלית לנער בר מצווה ועוד. בכיסויי המזוזה מדובר בצמד ציפורים או תרנגולים הניצבים

from Morocco", *Israel Museum Journal* 11 (1993), pp. 73-80; יניב, מעשה רוקם (הערה 24), עמ' 127-129.

29 במרוקו כינוי זה פחות מקובל, ומוטות הגלילה ידועים במונח יידין דסיפר – ידי הספר [תורה], אך ברכה יניב מציינת (מעשה רוקם, הערה 24, עמ' 127) כי הפסוק הנ"ל ממשלי רוקם על אחד מהמעילים לספר תורה ממרוקו.

בסימטריה זה מול זה משני צדיו של הציר המרכזי. בדיקה של הפריטים השונים שעליהם מופיעים התרנגולים או הציפורים מובילה להנחה שתפקידם המקורי לא יכול היה להיות עיטורי בלבד, אלא שהם שימשו גם להגנה מעין הרע – הגנה על בני הזוג בכתובה, הגנה על באי הבית במנורת החנוכה, או על נער בר המצווה ביום טקס המעבר שלו. עם הזמן יתכן שהמוטיב הדקורטיבי התגבר ונעשה סטנדרטי, אם כי האמונה כי בטקסים שצוינו יש צורך בהגנה כלשהי המשיכה להתקיים בקרב משפחות רבות גם בדורות האחרונים. לתרנגול למשל נודעו תכונות של הברחת שדים ומזיקים, וצמד הציפורים (לעתים יונים) סימל הגנה על בני הזוג או שלום בית.³⁰ אמונות אלה באות לידי ביטוי מובהק בעיקר על גבי קמעות יהודיים ומוסלמיים במרוקו, המעוטרים לעתים קרובות בדימויים של בעלי חיים כגון דג, סלמנדרה, לטאה, עקרב וזיקית אשר כל אחד מהם מתקשר עם משמעויות שונות.³¹ לצד התרנגולים נמצא לעתים על גבי הכיסויים מוטיבים אחרים מעולם המאגיה – מגן דוד, פרח בעל חמישה עלי כותרת, או אף במקרים בודדים ח'מסה מסוגננת (תמונות 3, 5). רבות נכתב על מוטיב היד הפרושה לצרכי הגנה, ואין זה המקום לפרט את חשיבותה ואת השימוש בה בקמעות ובחפצים אחרים בצפון אפריקה, הן במאגיה המוסלמית הן בזו היהודית.³² על הכיסוי של זהרא כלפון שנזכר לעיל מופיעות בסימטריה אף שתי ח'מסות בהקבלה זו לזו משני עברי קשת הפרסה, כמגינות על הכניסה לבית (המוסמלת גם בקשת) באופן סמלי (תמונה 5). גם הכוכב המשושה או המגן דוד נפוץ בקמיעות יהודיים (ומוסלמיים) ממרוקו, תוניסיה, אלג'יריה ולוב.

מוטיב מרכזי במכלול העיטורים של כיסויי המזוזה נוצר באמצעות המילים העבריות. אלה נעשו אף הן באותה טכניקה של גזירת התבנית מלוחיות קרטון ורקמת חוטי זהב או כסף סביבן, או גזירתן מלוח הכסף במקרה של הכיסויים היוקרתיים יותר, על רקע הקטיפה. אמנם שדרו כיסויים בודדים ללא כל טקסט רקום עליהן, אך הרוב המכריע כולל לפחות מילה אחת, ובדרך כלל שלוש או ארבע. האותיות הגדולות מופיעות בכתב מרובע ומהודר שאותו קל לקרוא בנקל גם במרחק מה מהמפתן. כאשר מופיעה מילה בודדה זוהי תיבת "שדי" אשר נמצאת בראש הכיסוי או במקום בולט במרכזו, ובשני המקרים היא משמשת "להכתיר" את הכיסוי באופן ברור. ואכן, השימוש בשם קדום זה של האל³³ מוכר היטב ממזוזות של הקהילות השונות, ועל פי המנהג הוא נכתב בכתב מרובע הן בגב המזוזה הן על נרתיקה,

30 על הציפורים בכתובות ראו: צבר, "הכתובה המאוירת בצפון-אפריקה" (הערה 11), עמ' 197.

31 לדיון קצר בבעלי החיים השונים ובמשמעותם על קמעות יהודים, ראו: פיליפ וקוסבוביץ (עורך), לכל הרוחות והשדים: לחשים וקמיעות במסורת היהודית, ירושלים 2010, עמ' 110-111.

32 לדוגמאות יהודיות ומוסלמיות ראו: ניצה בהרוזי (עורכת), יד המול: ח'מסות מאוסף משפחת גרוס ומאוסף המוזיאון, תל-אביב 2002; רחל חסון (עורכת), בלי עין הרע: אומונות ברכיית ממרוקו מאוסף השטיחים והאריגים של ג' בלייזק ואוסף התכשיטים של א' גרמה, ירושלים [תשס"ה]. על תהליך הייחוד של הח'מסה בקהילות האסלם: Shalom Sabar, "From Sacred Symbol to Keychain: The Khamsa in Jewish and Israeli Societies", in Simon J. Bronner (ed.), *Jews at Home: The Domestication of Identity*, London 2010, pp. 140-162.

כאשר תיבת "שדי" לעתים קרובות מקוצרת לאות "ש". גם כאן ברור ההקשר המאגי, ושם שדי הוא משמות ההווה הנפוצים ביותר על קמעות עבריים, כולל על קמעות מרוקו בפרט וצפון אפריקה בכלל.³⁴ מאידך, במסורת העממית ניתנה לו כבר בימי הביניים משמעות הגנה בהקשר ישיר של המזוזה, ראשי התיבות של הצירוף "שומר דלתות ישראל".³⁵ בכיסויים המרוקאיים משמעות זו מועצמת, כאמור, בשל שילוב שם שדי עם הדימויים המאגיים. לשילוב זה היה תפקיד נוסף, כפי שנראה להלן.

מהות דיוננו הן המילים המופיעות מתחת לתיבת "שדי" המקובלת יותר. בשורה השנייה (ובמקרים נדירים בתחתית הכיסוי) מופיע שם אישה באותיות גדולות ומהודרות. נוהג זה הוא ייחודי בהשוואה לכל מה שמוכר מכל קהילה אחרת, אשכנזית, ספרדית או אחרת. על פי המנהג, פריט זה הוזמן או הוכן עבור כלה כחלק מפריטי הנדוניה שאותם הביאה לבית המשפחה החדש.³⁶ מרואיינים אחדים מהעיר פאס סיפרו לכותב שורות אלה כי לא עשו כיסוי כזה דווקא לקראת החתונה אלא בשלב מאוחר יותר: לאחר הנישואין גר הזוג הצעיר יחד עם ההורים, ואחרי שהתבססו ונולדו להם כמה ילדים, עברו לבית מרווח יותר, ואז גם הזמינו כיסוי מזוזה חדש עם שם בעלת הבית. בכל מקרה הייתה הקפדה על הכללת שם האישה במקום מרכזי ובאופן בולט. הכיסוי נתלה מעל המזוזה בפתח כמקובל, אך לא מדובר בפתח הבית שפנה החוצה לרחוב אלא בחדרי הבית הפנימיים. תליית הכיסוי כלפי הרחוב הייתה מושכת תשומת לב גדולה מדי והחפץ היה נבזז אל נכון. מלבד סיבה זו, חזית הבית המסורתית במרוקו היא בדרך כלל אלמונית ומסוגרת, והפתחים מוגנים ברשתות ברזל או בשערים כבדים המסתירים את הבית מעיני עוברים ושבים. שיטת בנייה מסורתית זו קשורה, הן בחברה המוסלמית הן ביהודית, בענייני צניעות וכן בהגנה מפגעי מזג האוויר. מעבר לדלת הכניסה התנהלו חיי משפחות אחדות במבנים בני כמה קומות שהוקמו סביב חצר פנימית (לעיתים גן פורה, אם כי בדרך כלל לא במלאח). הדלתות והחלונות של הדירות השונות פנו לחצר הפנימית שבה התנהלה פעילות ציבורית משותפת.³⁷ בדירות המודרניות שבהן ניכרת השפעת

33 על משמעותו של שם זה במקרא ומקורותיו ראו: David Biale, "The God with Breasts: El Shaddai in the Bible", *History of Religions* 21, no. 3 (1982), pp. 240-256.

34 למופע של שם זה על קמעות עבריים בכלל, ראו: Theodore Schrire, *Hebrew Amulets: Their Decipherment and Interpretation*, London 1966, pp. 66, 93, 99. דוגמאות רבות בקטלוג ווקסבוין, לכל הרוחות והשדים (הערה 31).

35 ראו: יחזקאל שרגא ליכטנשטיין, "המזוזה כסגולה לשמירת הבית", *תחומין י* (תשמ"ט), עמ' 417-426; Eva-Maria Jansson, "The Magic of the Mezuzah in Rabbinic Literature", *Nordisk Judaistik*, 15, nos. 1-2 (1994), pp. 51-66; Menachem-Martin Gordon, "Mezuzah: Protective Amulet or Religious Symbol?", *Tradition* 16, no. 4 (1977), pp. 7-40.

36 ראו: רפאל בן שמחון, *יהדות מרוקו: הווי ומסורת במחזור החיים*, לוד תשנ"ד, עמ' 374.

37 לתיאור ולתמונת של הבית העירוני המסורתי, ראו: מוריס עראמה, "הבית – כליו וקישוטיו", בתוך מולר-לנצט, *חיי היהודים במרוקו* (הערה 14), עמ' 165-182. חיים זאב הירשברג, *שביקר במלאח של*

התרבות הצרפתית והוכנסו רהיטים חדשים נשמר בדרך כלל סלון או חדר אורחים בסגנון המסורתי (וכונה לעתים "סלון ערבי"), ובכניסה אליו תלו בדרך כלל את הכיסוי המפואר למזוזה. וכך, באמצעות שמה של הכלה, ציין כיסוי המזוזה את מרכז הבית וחיי המשפחה, למן ראשית המגורים המשותפים של בני הזוג בדירתם, ובלט ביתר שאת כאשר הפכה האישה לאם הבית או ל"אם הבנים". ואכן, בהקשר למוטיבים המאגיים של הכיסוי שנזכרו קודם נודע לעיתים, על פי עדויות שבעל פה תפקיד של שמירה על האישה ועל ולדה בזמן הלידה. עיטור הנקשר קישור נוסף לעולמה של האישה באופן אסוציאטיבי ומפתיע נעשה במקרה של כיסוי בודד שידוע לנו, אשר עוצב בצורת קנדייל, דהיינו נר הזיכרון המיוחד לנשים בערי מרוקו.³⁸ לבסוף, בתמונה שצייר האמן העממי משה גבאי, אשר ניסה להחיות ביצירתו טקסים שונים כפי שהכירם במרוקו מולדתו, טקס פדיון הבן נערך בחדר מרוהט בסגנון אופייני, ועל פתח הכניסה (כלפי פנים החדר) תלויה ח'מסה בקורה הימנית וכיסוי מזוזה "שדי" בקטיפה ירוקה המעוטר במגן דוד בקורה השמאלית (דהיינו הימנית מצד הכניסה).³⁹ (תמונה 6).

שמות הנשים מכילים באופן מעניין הן את שם הפרטי הן שם המשפחה. לעתים לא נתן הרוקם או הצורך רווח בין השם הפרטי לשם המשפחה, ושתי המלים נראות כמילה אחת. דבר זה גרם לבלבול פה ושם, כאשר במקרה אחד למשל נקרא השם "משעודא [מסעודה] לכריף" כ"משעודא אלכריף", לכאורה כיסוי שנעשה עבור גבר ששמו מסעוד.⁴⁰ ולא היא (אם כי ישנן דוגמאות בודדות עם שם גבר, אך ברור כי במקרה זה מדובר בכיסוי יוצא דופן, ראו להלן). על כיסויים אחרים מופיעה לאחר שם האישה מילה נוספת, בדרך כלל באותה שורה ולעיתים בשורה נפרדת. אלו הן ראשי התיבות "מב"ת", דהיינו "מנשים באוהל תבורך", או "ת"מ" – "תבורך מנשים" – שניהם תוארי כבוד לאישה בחייה. ביטויים אלה מדמים את אשת החיל בביתה ליעל אשת חבר הקיני, על פי שירת דבורה: "תְּבָרַךְ מְנָשִׁים יַעֲלֵ אֵשֶׁת חֶבֶר הַקִּינִי, מְנָשִׁים בְּאֶהֱלָ תְּבָרַךְ" (שופטים ה, כד). חשוב לציין כי ככל הנראה הכיסוי למזוזה הוא המקום המקובל ביותר לציון תוארי כבוד אלה לאישה, ואילו בכתובות הנישואין מערי מרוקו

פאס בשנות החמישים, כינה את הבית המרוקאי-היהודי "כל כבודה בת מלך" (ראו ספרו: מאריך מבוא השמש: עם יהודי אפריקה הצפונית בארצותיהם, ירושלים תשי"ז, עמ' 72–73).

38 כיסוי דקורטיבי זה (רקמה של חוטי כסף) אשר שמור במוזיאון ישראל נרכש ע"י זיידע שולמן (1890–1981) בטיטואן (על שולמן, מסעותיו ורכישותיו במרוקו, ראו: בנו'מין, אורות בהרי האטלס [הערה 26, עמ' 10–17]. מעניין לציין שכיסוי זה יוצא דופן בפרט נוסף: בחלקו התחתון ישנו כיס קטן. לא ברור האם הכיס שימש למזוזה המגולגלת או לדבר אחר (לפי התייעוד שנשמר במוזיאון ישראל הכיסוי הגיע לאוסף שולמן עם מטבע בתוכו; מספרו הקטלוגי באוסף המוזיאון; B63.10.2596; 107/038). לדוגמאות של מנורת הקנדייל לנשים, ראו הערה 14.

39 ראו: משה גבאי, שרשים: יהדות – מסורת ופולקלור יהודי מרוקו, ירושלים 1988, עמ' 21. כיסוי המזוזה נראה גם בתמונה נוספת, "הישיבה" (שם, עמ' 77).

40 ראו קטלוג התערוכה: Vivian B. Mann (ed.), Morocco: Jews and Art in a Muslim Land, New York 2000, pp. 148–49, no. 33.

תמונה 6: משה גבאי, "טקס פדיון הבן", שנות ה־80 של המאה ה־20.
אוסף האמן, באר־שבע.

למשל, כאשר מוצגים הכלה וכל ייחוסיה, ביטויים אלו אינם מופיעים בדרך כלל (בניגוד לכתובות האיטלקיות, למשל).⁴¹

השמות הפרטיים של הנשים לכשעצמם מספקים חומר עשיר ומגוון (רשימה מלאה בנספח).
אחרים מהשמות הם מקראיים (כגון רחל, רבקה, מרים, חנה, אסתר, חפציבה), ובין השמות העבריים החוץ־מקראיים נמצא שמות כגון מרגלית ומזל טוב (השם בוטא בד"כ "מזלטו").
שמות אחדים הם ממקור מוסלמי, למשל משעודא [מסעודה], סוליכא [זוליקה],⁴² רחמא

41 למרכיבי הטקסט של הכתובה המרוקאית בערים (ובאזורים אחרים) ראו: משה עמאר, "סדר נישואין ונוסח הכתובה אצל יהודי מרוקו מהמאה השש עשרה ואילך", בתוך: מקדם ומים ח' [החתונה היהודית המסורתית במרוקו – פרקי עיון ותייעוד] בעריכת יוסף שטרית, חיפה תשס"ג, עמ' 107–184.

42 סוליכא או זוליקה הוא שמה של אשת פוטיפר בסיפור יוסף במסורת המוסלמית, ושם זה נפוץ גם בסיפורי העם שסיפרו במרוקו. מאידך במרוקו הספרדית סוליקה (בדרך כלל בכתיב זה, בניגוד לסוליכא, כפי שמופיע על גבי הכיסויים) הוא גם כינוי חיבה לשם הספרדי סול (כמו במקרה של סוליקה חג'ואל [ראו הערה 8]). בלי ספק שתי המסורות גרמו לפופולריות נוספת של השם במרוקו.

ורחמים או רחמנות בערבית], זאמילא [ג'מילה], יאקות (בערבית אבן אודם). מעניינים בעיקר השמות האירופאיים, ספרדיים וצרפתיים, שהיו נהוגים בקהילות העירוניות והמעידים על הקשר התרבותי המשיך שאליו שאפו בני המשפחות העירוניות בתקופה זו.⁴³ בין השמות הספרדיים ניתן להצביע על סול (על אחד הכיסויים מופיע בצורה "שול"), שפירושו שמש, אורובידא – שם מיוחד של יהודי ספרד שפירושו "חיי זהב" (על אחד הכיסויים מופיע גם בנוסח מקוצר, רובידא), רינא [=ריינה, מלכה בספרדית], גרציא [חן, או במקבילתו העברית חנה], וכן שמות נדירים כמו זאריטא (יתכן Sarita), סיטי (גברת בערבית, אך בחכתייה השם מצוין כצורת הקטנה של השם שתיקה – Setika),⁴⁴ ולדיסיה (מקביל לשם לטיציה, Leticia, שפירושו "אושר" בלטינית). בין השמות הצרפתיים ניתן לציין את איווט (Yvette) ומארי (Marie). כמו כן מופיעים כמה שמות שנראים ככינויי חיבה – מרגולית, כנראה שם חיבה למרגלית,⁴⁵ או פילא, שהוא אולי קיצור לפירלא. לשמות אחרים יש כתיב מיוחד השונה מהצורה העברית המוכרת – כגון אסתיר, רביקא וחנא, המקבילים כנראה לאסתר, רבקה וחנה בהתאמה. תשומת ליבם של חוקרי הלשון מופנית לחפצים עממיים מעין אלה בקהילות ישראל, שגם בהם יש אינפורמציה חשובה לצד הטקסטים הכתובים שבהם הם עוסקים בדרך כלל.

לא כל הכיסויים נושאים שם כלשהו, ובודדים נושאים שמות גברים. כיסויים ללא שם נושאים לפחות מילה אחת, "שרי", המציינת את ייעודם. כיסויים אלה רקומים לעולם בחוטי זהב או כסף, ולא ידועים כיסויים חסרי שם המצופים בלוחית כסף. דבר המצביע שהכיסויים חסרי השם נעשו גם כדי שיתאימו למקומות שונים, אך אלה העשויים כסף, כמו גם מרבית הרקומים, הוזמנו במיוחד. שני כיסויים בלבד מבין אלה שנסקרו בכל האוספים נושאים שמות גברים. בשני המקרים ברור כי מדובר בדמות מיוחדת, ובחריגה מהמקובל. באחד מופיע שמו של אחד מגדולי צדיקי מרוקו, השד"ר והמקובל ר' עמרם בן דיוואן, שנולד בירושלים ב-1700 לערך ונפטר במהלך שליחותו רבת שנים במרוקו (1782). קברו שליד וואן משמש אתר המוני לעלייה לרגל עד היום. כיסוי המזוזה בצורת לב נעשה מקטיפה ירוקה, ועליה רקומים בחוטי

43 להיבטים עממיים אחרים הקשורים בשמות הפרטיים ובכינויים (של גברים ונשים) שנהגו בקרב דוברי חכתייה במרוקו ראו: תמר אלכסנדר ויעקב בן-טולילה, "למשמעותם של שמות פרטיים בפתגמים מן החכתייה", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי יט-כ (תשנ"ז-תשנ"ח), עמ' 147-186; נינה פינטור-אבקסיס, הטווס, המגוהץ וחצי האישה: כינויים, הומור ופולקלור בשיח היום-יום של יהודי טיטואן דוברי החכתייה, ירושלים תשע"ד, בייחוד עמ' 121-149. הערות נוספות על השמות ראה בנספח להלן.

44 יששכר בן-עמי מציין קדושה בשם זה: לאלה סיטי בן סאסו מרבאט (בן-עמי, הערצת הקדושים בקרב יהודי מרוקו והערע 9, עמ' 582; ועל השם ומשמעותו בערבית ראו שם, עמ' 19). לצד צורת ההקטנה בחכתייה, לדעת פרופ' ממן 'סטי' או 'סתי' בדגש בטיט או בתיט היה במקורו כינוי חיבה ל'שם אסתר' ונגזר ממנו.

45 פרופ' ממן הסב את תשומת ליב להקבלה המעניינת לכינוי מרגול למרגלית צנעני (אם כי כמובן המקור כאן אינו מרוקאי).

זהב עיטורים והכתובת: "לזכות הצדיק הקדוש רבי כמוהר"ר [כבוד מורנו ורבנו הרב רבי] עמרם בן דיוואן זצ"ל [זכר צדיק לברכה]".⁴⁶ ברור מהטקסט כי כיסוי זה נעשה כפריט פולחני (votive) הבא לאזכר את הצדיק לעולי הרגל לקברו, וכי אינו "אישי" או "היסטורי" שנעשה לאחר מותו.⁴⁷ הכיסוי השני הוא של דמות היסטורית נוספת, ר' רפאל אבן צור (1830-1917), אחד מרבני פאס הנערצים בדורות האחרונים, אשר שימש אב בית הדין של הקהילה ומחברם של ספרים רבניים אחדים (תמונה 7).⁴⁸ הכיסוי שהוזמן לביתו של דמות ציבורית זו מהודר במיוחד: לוח כסף מנוסר וחקוק על קטיפה אדומה ונושא כתובות אחדות, בניגוד למקובל. בראש הכיסוי חקוק הפסוק המקראי "וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך" (דברים ו, ט), ובתוך מגינית במרכז נכתב "מכסה מזוזות [כך!] בית רפאל אבן צור הי"ו [ה' ישמרהו ויחיהו] כיר"א [כן יהי רצון אמן]". אין ספק שמעמדו הבכיר של הרב גרם להזמנת כיסוי מפואר זה, וכי נחרת בו במכוון שם בית האב הידוע ולא שם האיש.

שני הכיסויים הבודדים שעליהם שמות גברים הם יוצאים מהכלל המעידים על הכלל. כפי שהם מדגימים, רק במקרים יוצאי דופן נעשו כיסויי מזוזה עם שמות גברים, כאשר בכל המקרים הרבים האחרים השמות הם בבירור של נשים.

הקישור לעולם הגברים בא לידי ביטוי לא רק בייחוס של חפץ מקודש זה לעולם האישית אלא גם בצורה הכללית של הכיסוי ובהקשריה בתרבות העירונית של יהודי מרוקו. ללא ספק החפץ שדומה ביותר לרגם הנפוץ של כיסוי המזוזה הוא הנרתיק לתפילין שנעשה עבור נער בר מצווה. בקהילות המזרח טקס בר המצווה התפתח באופן שונה מהמוכר במערב וכפי שהוא נחגג עד היום. במרבית הקהילות לא הייתה כל משמעות טקסית לגיל י"ג דווקא, והטקסים שנערכו היו שונים ומגוונים, ובמקרים קיצוניים, כמו ביהדות תימן למשל, לא היה שום ציון טקסי או פומבי לרגל הגיעו של נער למה שמכונה "גיל מצוות".⁴⁹ מרוקו וחלק מאחיותיה בצפון אפריקה יוצאות דופן בתחום זה, ובהן נחגג יום הגעת הנער למצוות (לאו דווקא בגיל שלוש עשרה) בטקסיות מיוחדת שהתלוו לה חגיגה, דרשה ומנהגים רבים אחרים.⁵⁰ מבחינת

46 הכיסוי הוא מאוסף בל רוזנבאום. צילום ותיאור בספרה, Rosenbaum, *Upon thy Doorposts*. הפריט הוצג בתערוכה במוזיאון ישיבה בניו יורק. ראו קטלוג התערוכה: The Sephardic Journey, 1492-1992, New York, 1992, p. 98 fig. 37, and no. 446 p. 307

47 כפי שרמזה בל רוזנבאום, (Rosenbaum, *Upon thy Doorposts* [15 הערה] p. 44), בציינה שהכיסוי נעשה "circa 1782", דבר שלא מתקבל על הדעת מבחינת הסגנון והעיצוב.

48 כיסוי המזוזה מביתו של הרב אבן צור אשר שמור באוסף משפחת גרוס ברמת אביב הגיע לידי האספן יחד עם פריטים יקרי ערך נוספים ממשפחתו של הרב והמקובל הידוע יעב"ץ (ר' יעקב אבן צור; 1753-1673) וצאצאיו, בעיקר מהעיר פאס.

49 לסקירה של אירועי טקס בר המצווה בקהילות שבארצות האסלאם בדורות האחרונים, ראו: שלום צבר ואחרים, מעגל החיים ("קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים"), ירושלים תשס"ו, עמ' 179-138.

50 לתיאור מפורט של אירועי הטקס במרוקו, ראו: בן שמחון, יהדות מרוקו (הערה 36), עמ' 222-259.

תמונה 7: כיסוי המזוזה מביתו של ר' רפאל אבן צור, פאס, מרוקו, העשור האחרון של המאה ה־19. לוח כסף מקודח וחקוק ע"ג קטיפה. אוסף משפחת גרוס, רמת־אביב.

תמונה 8: נרתיק התפילין (אס־סכארה ד־תפילין) של הנער "ע"ה [עבד ה'] עמרם בן הרוס הי"ו [ה' ישמרהו ויחיהו]", מרוקו, העשור השני של המאה העשרים, רקמה של חוטי זהב וחוטי כסף ע"ג קטיפה. אוסף פול דהן, בריסל.

התרבות החומרית, שיא ההכנות התבטא בהכנת בגד מיוחד לנער וכן נרתיק לתפילין (אס-סכארה ד-תפילין) ונרתיק לטלית ולסידור (אס-סכארה ד-ציצית).⁵¹ הנרתיק לתפילין שונה בעיצובו מהנרתיקים המוכרים מקהילות אחרות, ודומה בצורתו החיצונית לכיסוי המזוזה. גם כאן מדובר בחפץ בצורת מגינית שבחזיתו, ובמקרה זה גם בגבו, רקמת חוטי זהב וכסף על גבי מצע קטיפה צבעוני או לוחית כסף מנוסרת. כמו ישנו דמיון רב, אם לא זהות, בין הדגמים הרקומים בשני סוגי החפצים, ושניהם בני אותו גודל (תמונה 8). הדמיון הוא, למען האמת, כה רב עד כי בספרות הקודמת ישנו לעתים בלבול בין שתי הקטיגוריות.⁵² סיבה נוספת לבלבול, והיא מכרעת להבנת החשיבות הרעיונית שהוקנתה לכיסוי, היא רקמת שם הבעלים: שם נער בר המצווה (מול א-תפילין) רקום על נרתיקו האישי בהקבלה מלאה ובדמיון טיפוגרפי ועיצובי לשם האישה על גבי הכיסוי.

לסיכום, המזוזה בכמה מערי מרוקו נקשרה בדרך אסוציאטיבית ויוצאת דופן עם עולמה של האישה היהודייה. מבחינה זו יהדות צפון אפריקה יוצאת דופן בעולם היהודי. בין אם תחת שלטון הנצרות במערב או בין אם תחת שלטון האסלם במזרח, באף קהילה אחרת לא הוקנו מעמד והקשר כה מיוחד לתשמיש קדושה כה מרכזי ביהדות. קישורו של כיסוי המזוזה עם האישה העמיק את ההכרה כי מחד לאישה מקום מרכזי בקיום מצוות, ומאידך היא זו המשמשת כ"אם הבית" במלוא משמעות המושג. הדמיון של הכיסוי לנרתיק התפילין מאזכר באופן סמלי כי כשם שהנער הזכר נכנס למצוות, הנערה נכנסת למצוות כאשר היא מקימה בית, דהיינו עם נישואיה והמעבר לדירה החדשה. יתרה מזו, תשומת לבו של כל מי שעבר את המפתח ונישק את המזוזה הופנתה לבעלת הבית ששמה נכתב באותיות של קידוש לבנה. מבחינה זו מגשים הכיסוי באופן סמלי וחזותי את האמרה התלמודית "ביתו היא אשתו". מרכיביו של חפץ ייחודי זה – גווניה הבוהקים של הקטיפה, רקמת חוטי הזהב או הכסף, לוחית הכסף המהודרת, העיטורים הסגנוניים וסמלי ההגנה – העצימו את חשיבותו וגרמו לכך שפריט זה בלט במרחב הביתי. אין פלא כי כאשר ארזו יהודי מרוקו את מיטלטליהם ויצאו לדרך לארצות אחרות, נטלו משפחות רבות את כיסוי המזוזה, ורבות מהן שומרות עליו עד היום כשכיית חמדה ייחודית לתרבות שהייתה.

51 השוואה שלום צבר, "טקס ברה-המצוה במסורת ובאמנות של עדות ישראל", רימונים 5 (תשנ"ז), עמ' 61-77.
 52 כך למשל מכונה נרתיק לתפילין של הנער "ע"ה [עבר ה' – כינוי מקובל לגבר] יעקב בר מסעוד מלכא הי"ו [ה' ישמרהו ויחיהו]" מאוסף מוזיאון היכל שלמה בירושלים, בכתרת "Mezuzah Cover", בספר Joy Ungerleider-Mayerson, *Jewish Folk Art: From Biblical Days to Modern Times*, New York 1986, p. 66 (כמו כן טועה המחברת בהסברה כי השם המופיע על גבי הכיסוי הוא שם האישה שרקמה אותו). לצילום צבע ולכיתוב של הנרתיק האמור ראו: צבר, מעגל החיים (הערה 49), עמ' 173; צבר, "טקס ברה-המצוה במסורת ובאמנות" (הערה 51), עמ' 73 ותמונה 15. באינטרנט אף רבים יותר הזיהויים המוטעים, והכיסוי למזוזה מוצג לעתים כנרתיק לתפילין או אף כ"קמיע ספרדי" (Sephardic Amulet). ראו גם את תיאור הכיסוי של רביקא פארינטי כפי שהוא מובא בקטלוג המכירות של סות'ביס המובא בהערה 76 להלן.

נספח – כיסויי המזוזה עם שמות נשים שתועדו באוספים פרטיים וציבוריים

הערות לנספח: בנספח זה נרשמו כל כיסויי המזוזה עם שמות נשים שעלה בידי לתעד באוספים פרטיים וציבוריים, וכן פריטים המופיעים בספרות (הכיסויים ללא שמות לא נרשמו, אף כי תועדו). הפריטים מסודרים בסדר אלפביתי, על פי שמה הפרטי של האישה. השמות נכתבו כפי שהם מופיעים על הכיסוי, ובסוגריים מרובעים מובא התעתיק הלוועזי, כדי להבהיר את צורת הקריאה או ההגייה של השם, והסבר קצר. לתעתיק שמות המשפחה נעזרתי בעיקר בספרו של אברהם לרדו,⁵³ ובשאלות נוספות בענייני הגייה ולשון סייע ידידי פרופ' אהרן ממן. לצד כל פריט נרשמו בקצרה פרטים מזהים בסיסיים, מיקום החפץ במידה והוא ידוע (או אם המיקום אינו חסוי), והפנייה לספרות (אם פורסם) בה מופיע תצלום או תיאורו.

1. **אורובידא אדהאן** – [Orovida Addahan / Eddahan]. ש"פ נדיר יהודי-ספרדי זה פירושו "חיי זהב". כסף מקורח וחקוק. אוסף מוזיאון היכל שלמה, ירושלים.⁵⁴
2. **איווט קוריאט** – [Yvette Coriat]. ש"פ בהשפעה צרפתית. כסף. אוסף משפ' פפר, ניו יורק. הוצג בתערוכה The Sephardic Journey: 1492-1992, מוזיאון ישיבה, ניו יורק.⁵⁵
3. **אסתר** [וכך!] **בוטבול** – [Esther Boutbol]. רקמה על קטיפה ירוקה. אוסף המשפחה (לא פורסם).
4. **אסתר אברזל** – [Esther Aberjell]. רקמה על קטיפה ירוקה. אוסף מוזיאון ישראל, ירושלים (לא פורסם; מס' קטלוגי: 107/082; B73.1024).
5. **אסתר לואבטן**⁵⁶ – [Esther Lobaton]. רקמה על קטיפה ירוקה עם ארבע ח'מסות מסוגננות. אוסף היכל שלמה, ירושלים (לא פורסם; מס' קטלוגי: 62.25 – HS 3226).
6. **גרציה לכייס** – [Gracia Elkayyas]. קטיפה בצבע יין עם צמד תרנגולים (באופן יוצא דופן הם פונים החוצה). אוסף מוזיאון היכל שלמה, ירושלים (לא פורסם; מס' קטלוגי: HS 1300 – 62.12).
7. **זאמילא טאפירו** – [Jamila Tapiero]. קטיפה ירוקה עם ח'מסה מסוגננת. אוסף פול דהן, בריסל (לא פורסם).⁵⁷

53. Abraham I. Laredo, *Les noms des Juifs du Maroc: Essai d'onomastique judéo-marocaine*, Madrid 1978; לתעתיק הלוועזי של חלק מהשמות הפרטיים של הנשים ראו הרשימה אצל: Haïm Zafrani, *Two Thousand Years of Jewish Life in Morocco*, New York 2005, p. 42
54. Yehuda L. Bialer and Estelle Fink (eds.), *Jewish Life in Art and Tradition - From the Collection of the Sir Isaac and Lady Edith Wolfson Museum*, Jerusalem 1980, p. 62
55. *The Sephardic Journey*, 1492-1992 (הערה 46), p. 113 fig. 61, and no. 444 p. 307
56. שם משפחה זה נכתב בדרך כלל לובאטון (שם ממוצא ספרדי, על שם האתר Torre de Lobaton שבמחוז ואליאדוליד (Valladolid) בספרד. השו: p. 725 (הערה 53) Laredo, *Les noms des Juifs*
57. פריט זה וכל הכיסויים הנזכרים להלן באוספו של דהן נמצאים באתר האינטרנט המציג את אוספו: www.moroccan-judaism.org

8. זאריטא נ' הרוש – [Sarita? Ben Harrosh]. כסף מקורח וחוק. אוסף פויכטונגר, מוזיאון ישראל, ירושלים (מס' קטלוגי: 107/072; HF 0106).⁵⁸
 9. זהרא כלפון – [Zahra Khalfon]. קטיפה סגולה עם קשת פרסה וצמד ח'מסות. אוסף משפחת גרוס, רמת אביב (תמונה 5).
 10. זהרה חנונה – [Zahra Hannouna?]. כסף מקורח וחוק על קטיפה אדומה. אוסף פרטי.⁵⁹
 11. זוהר דרעי – [Zohar Dery / Ederi]. קטיפה. אוסף שלמה פפנהיים, ירושלים. הוצג בתערוכה "חיי היהודים במארוקו", מוזיאון ישראל, ירושלים.⁶⁰
 12. זוהרא נ' חמו – [Zohara Banhamou]. קטיפה ירוקה עם צמד תרנגולים. אוסף מוזיאון היכל שלמה, ירושלים (לא פורסם; מס' קטלוגי: 62.8 – HS 960).
 13. חנה אדהאן – [Hannah Addahan / Eddahan]. קטיפה בגוון כחול-ירוק. אוסף מוזיאון היכל שלמה, ירושלים (לא פורסם; מס' קטלוגי: 62.10 – HS 1268).
 14. חנא מלכא – [Hannah Malka]. קטיפה ירוקה. אוסף פרטי.⁶¹
 15. חפציבה אדהאן – [Hefziba Addahan / Eddahan].⁶² קטיפה ירוקה עם צמד תרנגולים. אוסף פרטי.⁶³
 16. חפציבה אצאייג – [Hefziba Assayagh]. כסף מחורר ומנוקב על קטיפה סגולה. אוסף משפחת גרוס, רמת אביב (לא פורסם).
 17. חפציבה טובי – [Hefziba Tobil]. קטיפה ירוקה עם צמד תרנגולים. אוסף פרטי.⁶⁴
 18. יאקות בלגזאל – [Yakut Belgazal]. כסף מקורח וחוק. מוזיאון ישראל, ירושלים (לא פורסם; מס' קטלוגי: 107/083; B55.03.1430).
 19. לאה נחמני – [Leah Nahmani or Namani]. קטיפה ירוקה, אוסף פול דהאן, בריסל.⁶⁵
 20. לדיסיה הרוש – [Ledicia Harrosh]. קטיפה אדומה עם צמד תרנגולים. אוסף מוזיאון היכל שלמה, ירושלים (לא פורסם; מס' קטלוגי: 62.27 – HS 3228).
-
58. ישעיהו שחר, אוסף פויכטונגר: מסורת ואמנות יהודית, ירושלים תשל"א, עמ' 51–50 מס' 106; בנז'מין, אורות בהרי האטלס (הערה 26), 2002, עמ' 152 מס' 93 (ושם צילום בצבע).
 59. נמכר במכירה פומבית של בן עמי אנדרס, תל-אביב (מכירה מס' 214, מיום 16-17.7.14, פריט מס' 2480 – קטלוג המכירה באינטרנט).
 60. מולר-לנצט, חיי היהודים במארוקו (הערה 14), עמ' 63, מס' 92.
 61. ראה תצלום ותיאור הפריט בקטלוג המכירה הפומבית: קדם, בית מכירות פומביות, חפצים: יודאיקה, גרפיקה וישראלניה, מכירה מספר 28, ירושלים, ינואר, 2013, פריט מס' 59 עמ' 56.
 62. במרוקו הספרדית שם מקראי זה ידוע גם בגרסה חסיבה.
 63. ראה תצלום ותיאור הפריט בקטלוג המכירה הפומבית: קדם, חפצים: יודאיקה, גרפיקה וישראלניה (הערה 61), שם.
 64. ראה תצלום ותיאור הפריט בקטלוג המכירה הפומבית: קדם, חפצים: יודאיקה, גרפיקה וישראלניה (הערה 61), שם.
 65. André Goldenberg, *L'art chez les Juifs du Maroc*, Paris 2014, p. 130.

21. מארי אדהאן — [Marie Addahan / Eddahan]. כסף מחורר ומנוקב על קטיפה סגולה. אוסף משפחת גרוס, רמת אביב (תמונה 4). הוצג בתערוכה "בלי עין הרע ובמזל טוב", המוזיאון לתרבות הפלשתיים, אשדוד.⁶⁶ יש לציין כי תרמיל יולדת הרקום בטכניקה דומה, ואף עליו רקום השם מארי אדהאן, שמור במוזיאון ישראל.⁶⁷
22. מארי פינטו — [Marie Pinto]. כסף מקודח וחקוק. אוסף פרטי (צילום באינטרנט).⁶⁸
23. מזל טוב הלחמי [Mazal Tov Halahmi]. כסף מקודח וחקוק על קטיפה כחולה. כנראה מרקש, 1950 לערך. אוסף המוזיאון להיסטוריה יהודית, פריס.⁶⁹
24. מסעודא אברזיל — [Masuda Aberjel]. קטיפה עם דגם דקורטיבי יוצא דופן. אוסף מוזיאון היכל שלמה, ירושלים (לא פורסם; מס' קטלוגי: HS 1802 – 62.18).
25. מסעודא אצאיאג — [Masouda Assayagh]. כסף מקודח וחקוק. אוסף מוזיאון היכל שלמה, ירושלים (מס' קטלוגי: HS 669-62-6).⁷⁰
26. מסעודא טולידאנו — [Mas'uda Toledano]. קטיפה ירוקה. אוסף מוזיאון היכל שלמה, ירושלים (לא פורסם; מס' קטלוגי: HS 3229 – 62.28).
27. מסעודא בירדוגו — [Mas'uda Berdugo]. קטיפה. אוסף מוזיאון ישראל, ירושלים. הוצג בתערוכה "חיי היהודים במארוק", מוזיאון ישראל, ירושלים (מס' קטלוגי: B72.1036; 107/080).⁷¹
28. מרגולית מויאל — [Margalit Mouial]. כפי הנראה מרגולית הוא שם חיבה או ואריאציה לשם מרגולית. כסף מקודח וחקוק. אוסף פול דהאן, בריסל.
29. מרגולית פרץ — [Margalit Perez]. כסף על קטיפה ירוקה. אוסף בל רוזנבאום.⁷²
30. מריים טאפירו — [Miriam Tapiro / Tapiero]. כסף מקודח וחקוק. אוסף משפחת גרוס, רמת אביב (לא פורסם).
31. מרים טאפירו — [Miriam Tapiro / Tapiero]. קטיפה ירוקה. אוסף פול דהן, בריסל. לא ברור אם בעלת כיסוי זה זהה לקודמת (מס' 30), או שמדובר בצירוף מקרים. בכל אופן יש הבדל קל בכתיב השם (מרים לעומת מריים) וכן בחומרים (תמונה 1).
32. מרים עדרי — [Miriam Ederi]. כסף מקודח וחקוק על קטיפה אדומה. אוסף משפחת גרוס, רמת אביב (לא פורסם).

66 בלי עין הרע ובמזל טוב: קמעות וחפצי יודאיקה, אשדוד 2013, עמ' 24 מס' 7 (טעות בזיהוי השם).

67 מולר-לנצט, חיי היהודים במארוק (הערה 14), עמ' 95, מס' 155.

68 נמכר במכירה פומבית באינטרנט: Greenstein's Antique Judaica Auction, June 20, 2011.

69 Goldenberg, *L'art chez les Juifs du Maroc*, p. 26 (לעיל הערה 65). המחבר מציין בכיתוב לתמונה כי לכאורה לא מדובר בשם של אישה אלא בברכת מזל טוב למשפחת הלחמי. מאידך השם מזל טוב ידוע בין יהודי מרוקו הספרדים, ובר"כ בוטא מְזֵלְטו בצפון מרוקו ומְזֵלְטו באזורים אחרים. אני מודה לגב' אליסיה סיסררו על ההפניה למבטאים השונים.

70 Goldenberg, *L'art chez les Juifs du Maroc*, p. 69 (לעיל הערה 65).

71 מולר-לנצט, חיי היהודים במארוק (הערה 14), עמ' 62, מס' 89.

72 (הערה 15) Rosenbaum, *Upon thy Doorposts* p. 192.

33. **משעורא לכרייף** – [Mas'uda Elkrieff]. יריעת כסף מנוסר בלבד ללא תבנית הקטיפה. אוסף המוזיאון היהודי, ניו יורק. הוצגה בתערוכה: Morocco: Jews and Art in a Muslim Land, המוזיאון היהודי, ניו יורק.⁷³
 34. **סול אדהאן** – [Sol Addahan / Eddahan]. סול – שם ספרדי שפירושו "שמש". כסף מקודח וחוקק עם צמד ציפורים. אוסף משפחת מולדובן, ניו יורק (לא פורסם).
 35. **סול מלכא** – [Sol Malka]. כסף מקודח וחוקק. אוסף פול דהן, בריסל. הוצג בתערוכה Juifs du Maroc: Fastes et facettes שהוצגה במוזיאון האספן – Musée d'Art juif marocain, בריסל.⁷⁴
 36. **סוליכא כהן** – [Suleika Cohen]. קטיפה ירוקה ורקמה בחוטי כסף. אוסף מוזיאון היכל שלמה, ירושלים (לא פורסם); HS 3230 – 62.29.
 37. **סוליכא כהן** – [Suleika Cohen]. קטיפה ירוקה ורקמה בחוטי זהב. אוסף בל רוזנבאום.⁷⁵
 38. **סיטי עמאר** – [Setti Amar]. לשם זה הוצעו פירושים שונים (ראו לעיל, הערה 44). קטיפה ירוקה. אוסף פרטי, לונג איילנד (צילום באינטרנט).
 39. **פילא ן' יתאח** – [Perla? Ben Itahl]. יתכן כי פילא הוא שיבוש או קיצור של פרלה. קטיפה ירקרקת עם צמד תרנגולים. אוסף משפחת מולדובן, ניו יורק (לא פורסם).
 40. **פירלא בליתי** – [Perla Belity or Belilty]. רקמה על קטיפה ירוקה. אוסף המשפחה, ירושלים (תמונה 2).
 41. **רביקא פארינטי** – [Rivka Pariente]. כסף מקודח וחוקק. לשעבר אוסף משפחת גרוס, רמת אביב, ואוסף שטנייהרדט, ניו יורק.⁷⁶
 42. **רבקה בוטבול** – [Rivka Boutbol]. קטיפה ירוקה. אוסף פויכטונגר, מוזיאון ישראל, ירושלים. הוצג בתערוכה "חיי היהודים במארוקו", מוזיאון ישראל, ירושלים (מס' קטלוגי: HF 0105; 107/071).⁷⁷
 43. **רובידא לחייאני** – [Rovida Lahyaini]. כסף מקודח ומחורר על קטיפה (באוסף הנוכחי ללא הקטיפה). אוסף פול דהן, בריסל (לשעבר אוסף פפנהיים, ירושלים). הוצג בתערוכה "חיי היהודים במארוקו", מוזיאון ישראל, ירושלים.⁷⁸
- 73 Mann (ed.), *Morocco: Jews and Art in a Muslim Land* (40 הערה), pp. 148-49, no. 33 (mistakenly identified).
- 74 *Juifs du Maroc: Fastes et facettes*, Exhibition catalog, Paris 2002, no. 15, p. 76.
- 75 Rosenbaum, *Upon thy Doorposts* (15 הערה), p. 192.
- 36 מדובר בשני כיסויים שונים, זה רקום בחוטי כסף וזה רקום בחוטי זהב, וכן בעלי דגמים עיטוריים שונים. מאידך אין זה שולל את האפשרות כי מדובר באותה אישה שעבורה נעשו שני הכיסויים.
- 76 *A Treasured Legacy: The Michael and Judy Steinhardt Judaica Collection*, Sotheby's Auction, New York 2013, p. 476, lot 327.
- 77 מולר-לנצט, *חיי היהודים במארוקו* (הערה 14), עמ' 63, מס' 94. וכן שחר, *אוסף פויכטונגר* (הערה 58), עמ' 50-51, מס' 105 (תיארוך הפריט למאה הי"ט נראה מוקדם מדי).
- 78 אז באוסף שלמה פפנהיים, ירושלים. ראו: מולר-לנצט, *חיי היהודים במארוקו* (הערה 14), עמ' 62, מס' 90.

44. רחל חזאן — [Rachel Hazzan]. כסף מקודח וחקוק. אוסף המשפחה (לא פורסם).
45. רחל צאייאג — [Rachel Assayagh]. כסף מקודח וחקוק עם מגן דוד במרכז. אוסף משפחת גרוס, רמת אביב (תמונה 3).
46. רחמא לחייאני — [Rahma Lahyajni]. קטיפה בצבע יין (בורגונדי) עם צמד ציפורים ומגן דוד במרכז. אוסף בל רוזנבאום.⁷⁹
47. רינא מלכא — [Reina Malka]. קטיפה ירוקה. אוסף מוזיאון מאגנס, ברקלי (קליפורניה) (לא פורסם).
48. שול שושן — [Sol Shoshan]. קטיפה ארגמנית עם צמד ציפורים. אוסף שלמה פפנהיים, ירושלים. הוצג בתערוכה "חיי היהודים במארוקו", מוזיאון ישראל, ירושלים.⁸⁰
49. JAMILA — קטיפה ארגמנית. אוסף מוזיאון היכל שלמה, ירושלים (מס' קטלוגי: HS – 62.22). הוצג בתערוכה "חיי היהודים במארוקו", מוזיאון ישראל, ירושלים.⁸¹
50. MJB — מונגרמה של השם על קטיפה סגולה. אוסף בל רוזנבאום.⁸²

79 Rosenbaum, *Upon thy Doorposts*, p. 192 (שם המשפחה של האישה מפורש בטעות כברכה לחיים).

80 מולר-לנצט, חיי היהודים במארוקו (הערה 14), עמ' 60-61, מס' 88.

81 מולר-לנצט, חיי היהודים במארוקו (הערה 14), עמ' 62-63, מס' 89. וכן: Bialer and Fink, *Jewish Life in Art and Tradition* (54), (הערה 54), p. 62.

82 Rosenbaum, *Upon thy Doorposts* (15), (הערה 15), p. 192